

חדשות בעתיקות ובשימור המורשת

אפריל 2024

ד"ר יוסי בורדוביץ
ראש תחום מורשת

אורית בורטניק
מנהלת אגף ארכיאולוגיה

הקדמה

שמחה להציג לכם את הניוזלטר "חדשות בעתיקות ושימור המורשת" לחודש אפריל 2024

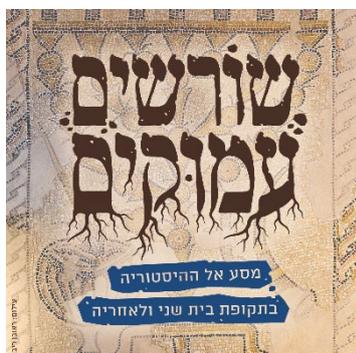
אחרי חופשת הפסח, אנו עומדים בתקופה של ימי זיכרון משמעותיים מאוד למדינת ישראל. לפני מספר ימים ציינו את יום הזיכרון לשואה. בשבוע הבא נציין את יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ונפגעי פעולות האיבה, ומיד אחריו את יום העצמאות ה-76 של מדינת ישראל.

בגיליון החדש תוכלו לקרוא ארבעה מאמרים מרתקים. הראשון מספר על מוזיאון הארכיאולוגיה המיוחד בגן השלושה, שמציע אוספים נדירים וחוויות מגוונות כמו אולימפיאדת השלום המרתקת המתקיימת בו כל שנה. המאמר השני מתאר את גלגוליו של פסיפס בית הכנסת העתיק בעין גדי מרגע גילוי, כולל הכתובת הייחודית ששובצה בו בסיפור מרתק במסע של יותר מ-50 שנה. המאמר השלישי, סוקר את נושא השילוט וההמחשה באתרי מורשת ברט"ג. ולבסוף, המאמר הרביעי מציג רקע ומונחים בסיסיים על אתרי מורשת עולמית של אונסקו, המהווים נכסי מורשת תרבות וטבע בעלי חשיבות אוניברסלית לכל האנושות.

החודש התחיל קורס "מבוא לארכיאולוגיה ומורשת", הראשון לשנת 2024 לעובדי מחוז דרום, בהצלחה.

בשעה טובה ומוצלחת, הושק ועלה לאוויר פודקסט **"שורשים עמוקים"** של רשות הטבע והגנים בשיתוף רע"ת ומשרד המורשת, לאחר תהליך ארוך ומהנה בליווי צמוד ומקצועי של אגף הדוברות והדיגיטל.

הפרקים הראשונים עלו לאוויר וכבר הגיעו לאוזניהן של אלפי מאזינים. הפרקים זמינים להאזנה במגוון פלטפורמות שמע. האזינו ושתפו את הפודקסט ברשתות החברתיות ובין חברים ובני משפחותיכם.

<https://pod.link/1659653009>

קריאה מהנה,

אורית בורטניק, מנהלת אגף ארכיאולוגיה ומורשת

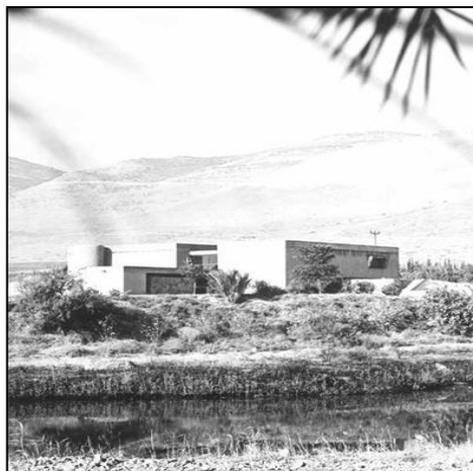
בתקווה לימים טובים יותר ולחזרתם של החטופים בשלום

ג"ל גן השלושה - מוזיאון לארכיאולוגיה, עקבות בעמק הצצה לאתר ייחודי ברט"ג דרור סגל, ארכיאולוג מנהל ואוצר המוזיאון

בקצה גן השלושה (הסחנה) קיים מוזיאון ארכיאולוגי מעט נחבא אל הכלים. המוזיאון הייחודי לארכיאולוגיה, ניצב על תילו תרתי משמע, כבר למעלה מ-60 שנה. המוזיאון נוסד ב-1963, תאריך רב משמעות לשני אירועים היסטוריים שאירעו לפניו ואחריו. המוזיאון בבנה על תל עמל המקראי, שנחפר כולו, לפני הבנייה, והוא תוכנן כסוג של מבנה יווני, ים תיכוני, על ידי האדריכל שמעון פובזנר (Powsner).

המוזיאון לארכיאולוגיה לפני כעשור. מבט מצפון. צילום דרור סגל.

המוזיאון לארכיאולוגיה בשלהי שנות השישים. מבט מצפון. (ארכיון ניר דוד).

המוטיבציה להקמתו, הייתה אוסף ארכיאולוגי נדיר ביותר, שתרם דן ליפשיץ משוויץ. אוספים כאלה רואים רק במרכז אתונה ובמוזיאונים בבירות העולם. בין השאר כלי חרס צבעוניים, פסלים וצלמיות, כלי זכוכית, חפצי מתכת ועוד. החפירות הארכיאולוגיות בתל עמל, העידו כי במקום היו שתי שכבות ישוב עיקריות, עם פער יישובי של 1000 שנה ביניהן. השכבה הראשונה היתה בעיקר מערות קבורה מתקופת הברונזה התיכונה (ברונזה ביניימית) ומעליה שכבת יישוב מתקופת המלוכה ועד חורבן הבית הראשון. לאחר סיום החפירות מתחת למוזיאון, נפתח גם אגף האזורי, המציג ממצאים מחפירות תל עמל ואתרים רבים בעמק בית שאן, הידוע בעברו ההיסטורי המפואר.

באוסף הים תיכוני שתרם דן ליפשיץ, ניתן לראות על הכלים והתבליטים, תיאורים של שלל בעלי חיים, שתוארו על ידי האמנים הקדמונים וכן צורות גיאומטריות רבות. בעקבות כך, פיתחנו הדרכה ייחודית במוזיאון, העוסקת בעולם החי. כיום אנו עמלים על

אוסף כלי זכוכית מהמוזיאון (צילום אריה גנתון).

פיתוח פעילות בתחום הגיאומטריה. המוזיאון מציג אוסף עשיר ומגוון מאוד, ומבחינה זו הוא דומה יותר למוזיאונים הגדולים בערים ופחות למוזיאון מקומי ואזורי, בניגוד למאפיין של מוזיאון מקומי, המציג נושא אחד מובהק.

המוזיאון מתאפיין בשני נושאים מרכזיים: היישוב המקראי עליו נבנה המוזיאון והאירועים המרכזיים שקרו בתקופתו והאגף הקלאסי, המציג פריטים נדירים מתרבויות קדומות ששגשגו לחופי הים התיכון והים האגאי וניהלו קשרי מסחר ותרבות עם ארץ ישראל, מתקופת האבות ועד ימי המשנה והתלמוד. בין השאר תרבויות יוון והאיים, רומא והאטרוסקים, פרס, מצרים ועוד.

"אולימפיאדת השלום" - חוויה ייחודית המשלבת ספורט, היסטוריה וערכים

בין האוספים המוצגים במוזיאון הארכיאולוגי, מוצג אוסף נדיר ועשיר, מתרבות יוון העתיקה הכולל, פריטים נדירים של קירמיקה ועוד. ערכי מורשת התרבות שהאוסף מייצג, הוביל לפיתוח מיזם חינוכי ייחודי המתקיים מידי שנה, עם רשת בתי הספר האנטרופוסופיים, הלומדים בשיטת וולדורף מכל הארץ, ולוקחים בה חלק תלמידי כיתות ה' בארבעה מחוזים של כ-200 תלמידים בכל אחד. הפעילות מכונית, האולימפיאדה לשלום ולסובלנות ברוח האולימפית של יוון העתיקה: "האקחריה".

האוסף היווני

אוסף כלי חרס מתרבויות יוון. מדגם מייצג של המוצגים באולם יוון, במוזיאון האתר. צילום: מוזיאון גן השלושה.

דמיינו לעצמכם שילוב מרתק של תחרויות ספורט בסגנון יוון העתיקה, לינה באוהלים בחיק הטבע, ולימוד ערכים חשובים כמו הרמוניה ושלום. זוהי בדיוק החוויה שעוברים התלמידים המשתתפים באולימפיאדת השלום המיוחדת.

תחרות הטלת כידון. צילום: דרור סגל.

במהלך שלושה ימים גדושים, הילדים, הלבושים בלבן כמיטב המסורת היוונית, מתחרים בחמש התחרויות המרכזיות של המשחקים האולימפיים הקדומים - הטלת כידון, זריקת דיסקוס, היאבקות, ריצה וקפיצה לרוחק. אבל לא רק הספורט עומד במרכז. התלמידים לומדים גם על ההיסטוריה והתרבות של יוון העתיקה, ובמיוחד על מושג ה"אקחריה" - הפסקת הלחימה שאפשרה קיום המשחקים ואף הביאה להריסת חומות עירו של המנצח עם שובו הביתה, כסמל לכך שאיש לא יפגע בעיר שגיבורה זכה בתהילת נצח. אולימפיאדת השלום מהווה הזדמנות נפלאה עבור בני הנוער לצאת מאזור הנוחות, להתנסות בפעילויות מאתגרות ומגבשות, וללמוד על חשיבותם של ערכים כמו הוגנות, ספורטיביות ושאיפה לשלום. בלי ספק, מדובר בחוויה בלתי נשכחת שתלווה את המשתתפים עוד זמן רב.

הפעילות כוללת מסע מרתק אל ערי יוון הקדומות, כחוויה בלתי נשכחת לתלמידים. בכל מחזור של אולימפיאדת השלום, התלמידים מבתי הספר השונים מתכנסים יחדיו ויוצאים למסע קסום אל ערי יוון העתיקות. הם מתחלקים לקבוצות הנושאות את שמות הערים היווניות המפורסמות - ספרטה, אתונה, דלפי, ארגוס ותבאי, כשלכל אחת כובעים, דגלים ושירים ייחודיים משלה. במהלך יומיים אינטנסיביים, התלמידים כאמור, מתאמנים על מדשאות המוזיאון בחמישה מקצועות ספורט מסורתיים - הטלת כידון, זריקת דיסקוס, ריצה, קפיצה והיאבקות. אך בניגוד לתחרויות מודרניות, כאן הדגש הוא על הנאה, למידה ושיתוף פעולה. כל משתתף זוכה לעידוד ותמיכה, והאווירה היא של רעות וסובלנות. זהו מופע מרשים של תנועה וטכניקה, המתנהל בקצב רגוע ונינוח. מלבד האימונים, התלמידים משתתפים במגוון סדנאות יצרניות - הם מציירים על מגיני קרטון, מפסלים באבן גיר, מנגנים בתופים ועוד. כך הם חווים את התרבות היוונית העתיקה בדרכים מגוונות ומרתקות.

הטלת כידון, וסיתות באבן צילום: דרור סגל

תחרות היאבקות. צילום: דרור סגל.

אך מעל לכל, אולימפיאדת השלום מדגישה את ערך ה"אקחירה" - הפסקת הלחימה בין ערי יוון לטובת קיום המשחקים. מושג זה, שנכתב על הדיסקוס האולימפי, מסמל את השלום והפסקת האיבה בין העמים. התלמידים לומדים שיעור חשוב על הכוח המאחד של הספורט ועל היכולת להניח מחלוקות בצד לטובת מטרה גדולה יותר. זוהי תובנה יקרת ערך שתשרת אותם גם הרבה אחרי סיום האולימפיאדה.

בתוך מסגרת אולימפיאדת השלום, התלמידים זוכים לחוויה תרבותית מעשירה בביקור במוזיאון לארכיאולוגיה. כל קבוצה, הנושאת את שם אחת מערי יוון הקדומות כמו אתונה, ספרטה ומיקנה, מגיעה עם כובעים וסמלים ייחודיים ויוצאת למסע מרתק בין מוצגי המוזיאון המקוריים. במהלך סיור מודרך, הילדים נחשפים לעושר האמנות היוונית העתיקה. הם מתבוננים בקפידה בציורי הכדים המעוטרים ובצלמיות המגולפות, לומדים על דמויות מיתולוגיות מוכרות כמו הרקולס, זאוס, אתנה, דיוניסוס, הרמס, פוסידון, דמטר ועוד. בנוסף, התלמידים לומדים להבחין בסגנונות האמנותיים השונים, החל מהגיאומטרי, דרך שחורי ואדומי הדמויות, ועד לכלים הזואומורפיים המעוצבים כבעלי חיים. בהשראת המוצגים המרשימים, חלק מהקבוצות מנציחות את החוויה בציור ובצביעה על כדים, ויוצרות בעצמן יצירות אמנות בסגנון העתיק. בנוסף, הילדים מקבלים הצצה מעניינת לארכיטקטורה היוונית-רומית המיוצגת בחצר המוזיאון, ומגלים את ההשפעה העמוקה שלה על הבנייה לאורך ההיסטוריה. הביקור במוזיאון לארכיאולוגיה מהווה נדבך חשוב בחוויה הכוללת של אולימפיאדת השלום. דרך המפגש הבלתי אמצעי עם האמנות והארכיטקטורה של יוון העתיקה, התלמידים מעמיקים את ההבנה והערכה שלהם לתרבות מופלאה זו. הם יוצאים מהמוזיאון עם ידע חדש, השראה ליצירה, וזיכרונות יפים שילוו אותם עוד זמן רב.

לקראת סיום האולימפיאדה, התלמידים חווים את השיא הרגשי והספורטיבי של המסע המיוחד שלהם. ערב השבועה לשלום ולסובלנות ברוח האולימפית ויום התחרויות המסכם מהווים את הכותרת המושלמת לחוויה בלתי נשכחת. עם דדת החשבה, מתכנסים כל המשתתפים בתיאטרון הדשא, לבושים בטוגות לבנות בסגנון יווני עתיק. לאור הלפידים המרצדים, הם נושאים שבועה מרגשת להטמיע את ערכי השלום והסובלנות בחייהם, כמיטב המורשת האולימפית. למחרת בבוקר, מגיע שיא ההתרגשות עם תחילת התחרויות. הילדים, עדיין עטויים בטוגות המסורתיות, פוקדים את המדשאות סביב המוזיאון ונותנים את כל כולם במקצועות הספורט השונים. קהל של מאות - הורים, אחים וסבים - מריע בהתלהבות ומעודד את הספורטאים הצעירים, יוצר אווירה מחשמלת של גאווה ושמחה.

עם תום התחרויות, מתאספים כולם שוב בתיאטרון הדשא להטקס הסיום החגיגי. ברגע של הוקרה על ההישגים, החברויות והזכרונות הנפלאים שנצרו במהלך האולימפיאדה. כל משתתף יוצא מהאירוע עם תחושת סיפוק עצומה, ועם ערכים חשובים של הגינות, כבוד הדדי ושאיפה למצוינות שילוו אותו הרבה מעבר לגבולות המשחקים.

טקס סיום האולימפיאדה עם משפחות המשתתפים. צילום: דרור סגל

לסיכום, המוזיאון לארכיאולוגיה בגן השלושה, הוא הרבה יותר מאשר תחנה באולימפיאדת השלום. זהו מוסד תרבותי מרשים המציג אוצר מרתק של תרבויות עתיקות ופעילויות לקהל הרחב, ומציע מגוון עשיר של אוספים וממצאים מתרבויות ים תיכוניות קדומות. מלבד האוסף היווני המפורסם, תוכלו למצוא כאן פריטים מרתקים מפרס, מצרים, התרבות האטרוסקית ועוד. וכמובן הממצאים המקראיים ואחרים, מאזור בית שאן. המוזיאון משקיע מאמצים ניכרים בחידוש והעשרת המוצגים, כפי שניתן לראות בוויטרנת הקיר המחודשת באולם פרס.

המוזיאון אינו מסתפק רק בתצוגה פסיבית. הוא מציע שפע של פעילויות חינוכיות ואינטראקטיביות לילדים ולמבוגרים כאחד. החל מסדנאות בכיתת הלימוד, דרך הרצאות בספרייה העשירה, ועד לפעילויות חוץ מעניינות במתחם בית הבד, טחנת הקמח והגורן. אנו מזמינים אתכם, עובדי רט"ג ומשפחותיכם, לבוא ולחקור את האוצרות הסמויים מן העין שהמוזיאון מחזיק בחובו. כל מי שמתעניין בהיסטוריה, בתרבות ובלמידה חווייתית ימצא כאן בית חם ומזמין. נשמח לארח אתכם ולחשוף בפניכם את העושר והיופי הטמונים במוזיאון שלנו.

מסע אל נבכי הזמן: גלגולו של פסיפס עין גדי

מאת אורית בורטניק – מנהלת אגף ארכיאולוגיה ומורשת ברט"ג

מבוא

פסיפס בית הכנסת העתיק בעין גדי הוא מהממצאים המרתקים והחשובים ביותר שהתגלו בארץ. אבל מרגע חשיפתו בחפירות ארכיאולוגיות ב-1965, עבר הפסיפס תהפוכות רבות. בית הכנסת ידע שלושה שלבי בנייה, כאשר בשלב השלישי, באמצע המאה ה-5 לספירה, הותקנה בו רצפת פסיפס מרהיבה הכוללת כתובת ייחודית ברצועה המערבית שלה. מיד עם גילוי, פסיפס השלב האחרון הוסר מהאתר ונלקח לטיפול במעבדות השימור של רע"ת בירושלים. שם עבר תהליך שימור מקיף והותקן מחדש על פלטות בטון מזוין. אך הכתובת החשובה לא שבה לאתרה - היא חולקה לשני חלקים שהוצגו בנפרד בשני מקומות רחוקים אחד מהשני בכ-150 ק"מ. במקומה שובצה ברצפת הפסיפס רפליקה מדויקת. בשנת 2016, לאחר כחמישים שנה, חוברו סוף סוף שני חלקי הכתובת המקורית והיא מוצגת כיום בשלמותה בתצוגה על גג בית רשות העתיקות, היא הקריה לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בירושלים. אך משהו חסר - הכתובת מנותקת מההקשר המקורי שלה בתוך רצפת הפסיפס המפוארת של בית הכנסת בעין גדי. כאן אספר את סיפורו המסקרן של פסיפס מופלא זה, כולל הכתובות המיוחדות שהתגלתה בו.

הפסיפס כאלמנט אדריכלי

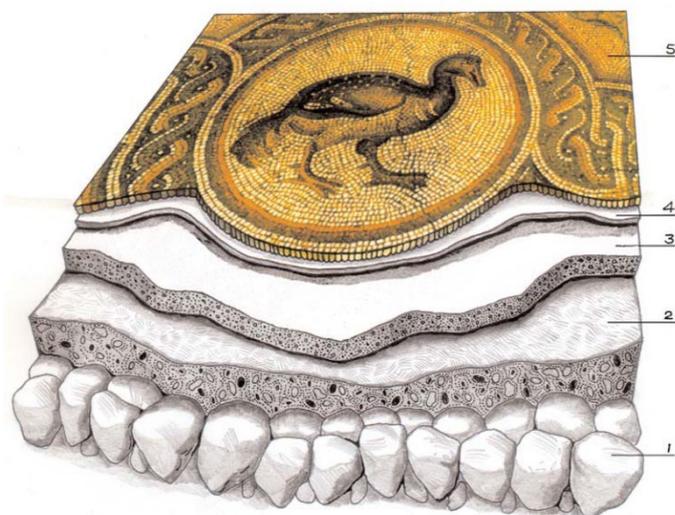
תחילה נזכיר, כי פסיפס הינו אלמנט אדריכלי דו-ממדי ששימש הן לעיטור משטחים במבנים והן למטרות פונקציונליות כריצפה. מראשית ימיהם במאה ה-6 לפנה"ס, התפתחו הפסיפסים מרצפות פשוטות העשויות מחלוקי נחל, לפסיפסים מורכבים ועשירים בצבע ובתיאורים גיאומטריים, צמחיים, בעלי חיים, דמויות, סצנות, סמלים וכתובות, תוך שימוש באבנים קטנות המכוננות טסריי. הטסריי היו עשויים מאבנים, זכוכית, חלוקים קטנים, וקרמיקה. כך הפכו הפסיפסים לאחד הביטויים המובהקים של תרבות וסגנון אדריכלי בכל תקופה ושיקפו סגנונות אומנותיים ויכולות ביצוע איכותיות של מרבדים צבעוניים עוצרי נשימה.

פסיפסי חלוקים מופיעים לראשונה בעולם היווני במאה ה-5 בפלה ההלניסטית הקדומה ביוון - דוגמאות מהאנדרון (אולמות אירועים) של בית דיניסוס מתוך: <https://www.ascsa.edu.gr>

פסיפס "המונה ליזה של הגליל", גן לאומי ציפורי, שימוש באבנים קטנות במגוון צבעים ליצירת נפח ותיאורים פיגורטיביים. צילום: יהונתן אורליין

שיטת הנחת הפסיפס

הנחת פסיפס כוללת מספר שכבות ולכל שכבה תפקיד מהותי ביצירת הרצפה ושיבוץ הפסיפס. יצירת הריצפה מתחילה מהשכבה התחתונה והגסה של אבנים גדולות המהווה בסיס יציב, ועד לשכבת הטיח העליונה שעליה שובצו אבני הסטריי. השכבה המרכיבה את פני השטח של הפסיפס נקראת "טסלאטום". שילוב זהיר ומוקפד זה של השכבות הללו מבטיח את עמידות הפסיפס לאורך זמן.

חנך עקרוני לשכבות הפסיפס, מתוך:

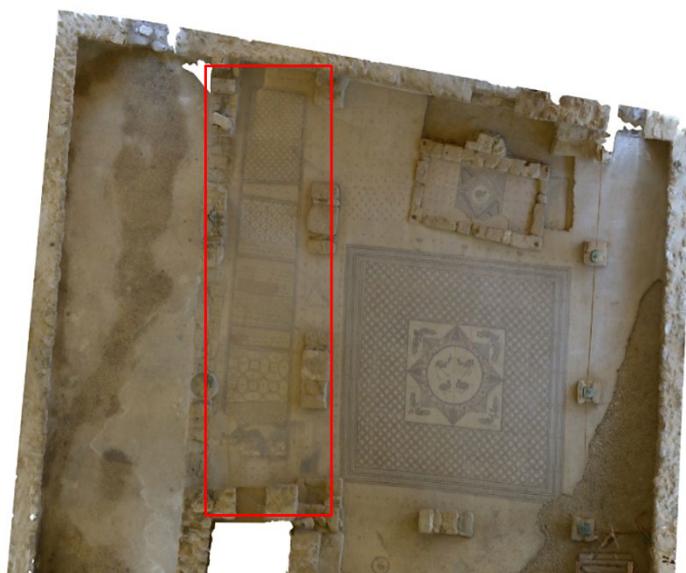
https://www.getty.edu/conservation/publications_resources

התפתחות גישת שימור הפסיפסים באתרם – IN-SITU

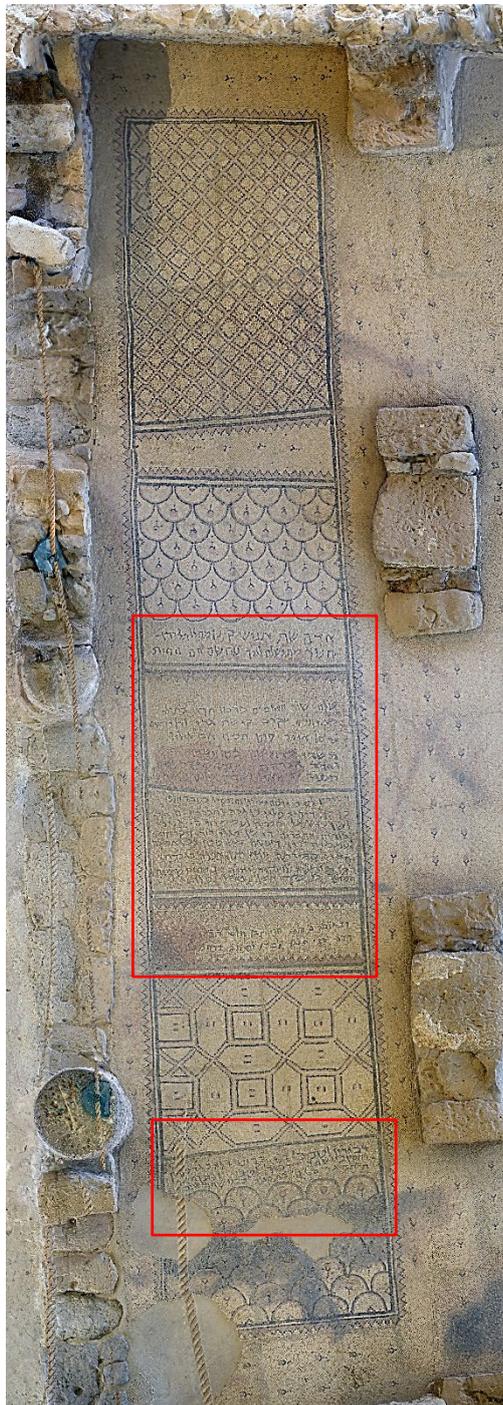
בעבר, פסיפסים רבים שנתגלו הוצאו מהקשרם ונותקו מסביבתם, על מנת להיות מוצגים במוזיאונים כאובייקטים אומנותיים בלבד. אבל בשלהי המאה ה-20 התגבשה התפיסה של שימור פסיפסים באתר המקורי שבו נמצאו [IN-SITU], תוך שימת דגש על חקר ותיעוד ממצה וקפדני, התערבות מינימלית וניטור שוטף של מצב השתמרות הפסיפס ותחזוקה שוטפת בו ובסביבתו. בתהליכי העבודה והטיפול בפסיפסים היה ניתן להבחין בשתי גישות עיקריות להתמודדות עם פסיפסים שנחשפו - האחת מעדיפה שימור באתר, עם מיקוד במחקר, ייצוב, הכנה לתצוגה ותחזוקה כחלק אינטגרלי מניהול האתר. האחרת כוללת ניתוק הפסיפס מאתרו ושימורו במעבדה, תהליך מורכב שפוגע באותנטיות של הפסיפס, והרס השכבות שלו, בעת הוצאתו מהאתר, וניתוקו מהקונטקסט הכללי וההיסטורי.

הפסיפס של בית הכנסת העתיק בעין גדי

בית הכנסת העתיק בעין גדי ידע שלושה שלבי בנייה בין המאות ה-3 ל-5 לספירה. בשלב השלישי הותקנה בו כאמור רצפת פסיפס מרהיבה בעיטורים גיאומטריים מרהיבים, תיאורי בעלי חיים בעיקר עופות, סמלים של שופר ומנורה, וגולת הכותרת: כתובת ארוכה וחשובה שמילתיה שובצו באותיות עבריות ובשתי שפות, עברית וארמית. לאחר חשיפת הפסיפס ב-1965 הוא הוסר מהאתר ועבר תהליך שימור מקיף וקפדני, אך הכתובת נותקה ממנו, חולקה לשניים והוצגה בנפרד במוזיאונים שונים בארץ. חלק אחד גדול ועיקרי של הכתובת הונח כתצוגה באחד האולמות במוזיאון רוקפלר בירושלים, בעוד שהחלק השני, הקטן יותר, הוצג בתצוגה הארכיאולוגית במוזיאון הכט באוניברסיטת חיפה. במקומם, שולבה רפליקה מדויקת ושובצה ברצפת הפסיפס במיקום המדויק כפי שהיה במקור. בשנת 2016 אוחדו שני חלקי הכתובת המקורית מחדש וכיום הכתובת מוצגת בתצוגה פתוחה על גג בית רשות העתיקות בקרית הארכיאולוגית של א"י בירושלים.

האולם המרכזי של בית הכנסת העתיק בעין גדי, מבט כללי על רצפת הפסיפס, והכתובות (רפליקה) המשובצות ברצפה המערבית. מתוך: תיעוד תלת-ממד. דויד צל – עבור רט"ג.

רשימת הדורות מאדם ועד יפת

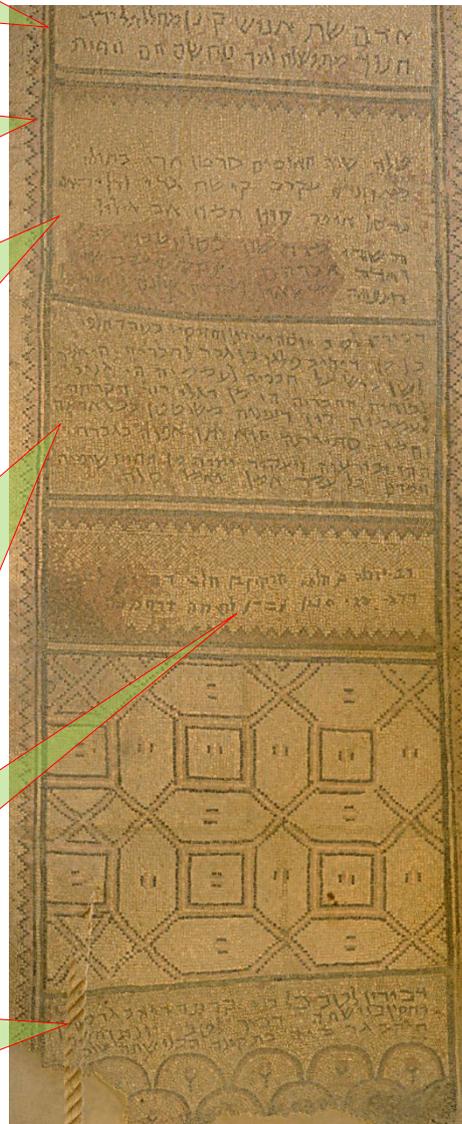
רשימת המזלות (בעברית)

רשימת החודשים העבריים, בסופם מוזכר - "חנניה מישאל ועזריה - שלום על ישראל".

כתובת ארוכה, המתייחסת לכללי התנהגות בקהילת עין גדי, שכל מי שיגרם למחלוקת בין אדם לחברו, יספר לשון הרע על חברו לגויים, יגנוב או יגלה את סודה של הקרתה - סוד הכנת שמן האפרסמון, שעליו התבססה כלכלת המקום.

כתובת המוקדשת לתורמים לתיקון בית הכנסת.

כתובת המוקדשת לתורמים לתיקון בית הכנסת.

חלוקת הכתובת לשורות, ותיאור הכתובת על מרכיביה. צילום: אורית בורטניק.

משמאל: הרצועה המערבית של הפסיפס ומיקום הכתובות. מתוך: תיעוד תלת-מימד, דיוד צל עבור רט"ג.

ניתן לראות ברצועה המערבית של הפסיפס, את מיקום הכתובות המשוחזרות (מסגרת אדומה) ששובצו בתוך הפסיפס המקורי. הכתובות המקוריות כנראה בשל חשיבותן המדעית והקושי להגן עליהן בטרם הוכרז האתר כגן לאומי, הוצבו במוזיאון רוקפלר ומוזיאון הכט.

גלגולם של הפסיפס והכתובות מהשלב השלישי של בית הכנסת העתיק בעין גדי.

פסיפס עין גדי עבר מסע ארוך ומפותל מרגע התגלותו בחפירות הארכיאולוגיות - הוא עבר התקה (הסרה), שימור, שחזור והרכבה מחדש על תשתית בטון חדשה, ואילו כתובתו הוצאה ממנו, פוצלה לשני חלקים, הוצגה בנפרד, ובמקומה שובצה רפליקה.

עקרונות השימור והטיפול בפסיפס עין גדי

הוצאת הפסיפס כולו מהאתר, הנחתו על תשתית בטון חדשה וניתוק הכתובת ממנו, ובהמשך הצגתה הרחק מהאתר ומהסביבה המקורית - כל אלה מנוגדים לעקרונות השימור המקובלים כיום שמדגישים שימור באתרו (In-Situ) במינימום התערבות וכיבוד החומר מקורי. נראה שגישת הטיפול שהונהגה כלפי פסיפס בית הכנסת העתיק בעין גדי בשנות ה-60, טרם הבשילה לגישה הנהוגה היום.

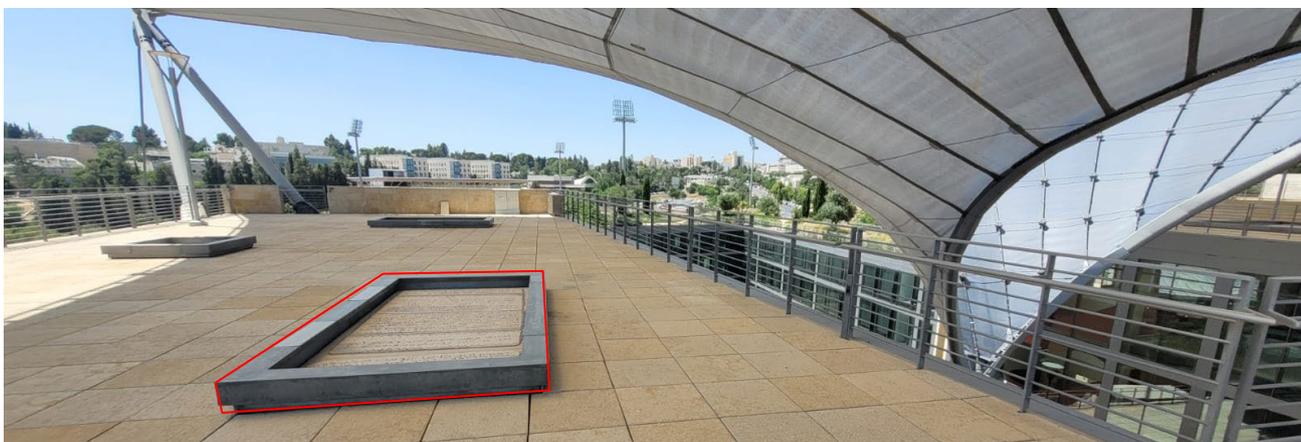

החלק התחתון של כתובת פסיפס עין גדי המקורית, כפי שהוצגה עד 2016 במוזיאון הכט באוניברסיטת חיפה צילום: אורית בורטניק.

החלק העליון והעיקרי של כתובת פסיפס עין גדי המקורית, כפי שהוצגה עד 2016 במוזיאון רוקפלר בירושלים. צילום: אורית בורטניק.

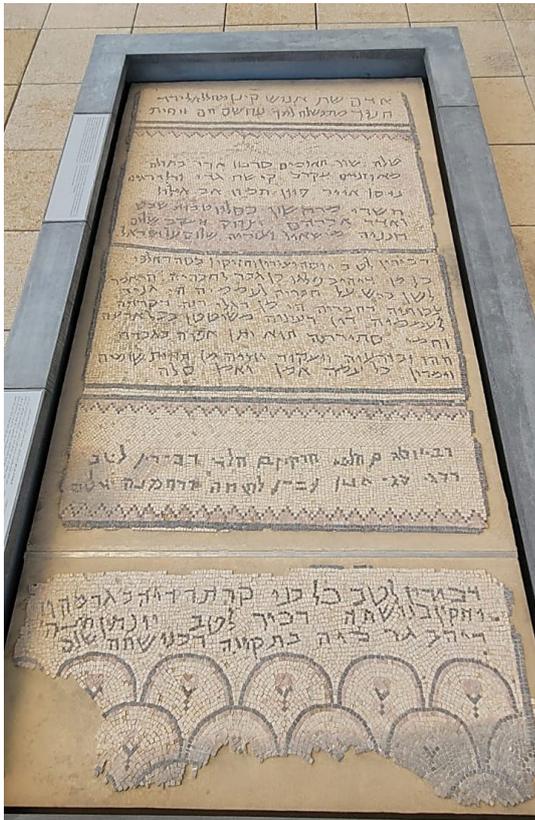
כאמור, מקום הצגתה של הכתובת המקורית היום, היא על גג מבנה בית רשות העתיקות בירושלים. שני חלקי הכתובת, שמוקמו בשני קצוות של הרצועה המערבית של הפסיפס בעת העתיקה, חוברו יחדיו והוצבו בתוך מסגרת בחלל קורה בסביבה מנוכרת הרחק מבית הכנסת העתיק בעין גדי, ללא שיוך אדריכלי, היסטורי אומנותי למקום הימצאה בחפירות הארכיאולוגיות בשנות ה-60.

שני חלקי הכתובת, חוברו להן יחדיו ומוצגות על גג הקריה לארכיאולוגיה של ארץ ישראל בירושלים. צילום: אורית בורטניק.

מחשבות להשבת כתובות הפסיפס לאתרו, למיקומן המקורי

לאור עקרונות השימור הרווחים כיום בהעדפה לשמר את נכסי המורשת בסביבתם הטבעית עד כמה שניתן וזניחת שיטות השימור שהיו נהוגות לפני שנות ה-60' בהתקה והרס שכבות הפסיפס, הצבתם של הפסיפסים במוזיאונים, כאלמנט אומנותי קישוטי מנותק מהקשר מרחבי, אדריכלי, היסטורי, אני כולי תקווה שנוכל לשבץ את הכתובות המקוריות במיקומם המקורי, כשהן משולבות בתוך רצפת הפסיפס של בית הכנסת וכחלק ממבנה בית הכנסת והיישוב העתיק כולו.

מהלך כזה בוודאי ידרוש תכנון זהיר, שיתוף פעולה הדוק בין הגורמים המעורבים ובראשם רשות העתיקות, הגברת האבטחה והפיקוח במקום וכמובן תחזוקת שימור נאותה ושוטפת. בכך, נשיב לפסיפס את שלמותו ההיסטורית-אומנותית ונעצים את חווית הביקור באתר. זו תהיה פעולה ראויה אשר מיישמת הלכה למעשה את אמנת האתיקה לשימור.

מבט מקורב לכתובת פסיפס עין גדי, בצילום ניתן לראות את פס המתכת המפריד בין שני חלקי הכתובת, שחברו להן יחדיו ומוצגות על גג בית רע"ת (הקריה לארכיאולוגיה של א"י). צילום: אורית בורטניק.

סיכום

מאמר זה התחקה אחר מסעו המרתק של פסיפס עין גדי וכתובתו הייחודית, מרגע חשיפתם, דרך תהליכי הטיפול, שימור, פירוק והצגה שעברו ועד ימינו אלה, והראה כיצד דרכי הפעולה שננקטו כלפי הפסיפס לא תמיד תאמו את עקרונות השימור המקובלים היום. בנוסף למחשבה לקידום מהלך של השבת הכתובת המקורית אל הפסיפס במקומה הטבעי, על מנת להחזיר לפסיפס ולכתובתו את האינטגרטי (השלמות) וההקשר ההיסטורי והתרבותי שלה לאתר. אין ספק כי פעולה זו תהווה דוגמה ומופת לשימור אתרים ברוח עקרונות מקצועיים עדכניים. באמצעותה, נוכל להבטיח שפסיפס בית הכנסת המרשים של עין גדי ימשיך לרגש ולספר את סיפורו המופלא לעוד שנים רבות ולדורות הבאים.

מקורות לכתובה:

- בנימין מזר, כתובת על פסיפס בית הכנסת של עין גדי-סקירה מוקדמת, תרביץ, תשל"א.
- דן בר"ג, יוסף פורת: בית הכנסת בעין גדי, קדמוניות 3, 1970
- יזהר הירשפלד, עין גדי-כפר גדול של יהודים, קדמוניות 128, 2004
- שמשון בן יהושע, ברוך רוזן, הסוד של עין גדי, קתדרה 132, 2009
- קובץ מדיניות רשות העתיקות לשימור מורשת התרבות הבנויה, תחום שימור רע"ת, 2003
- Aicha Ben Abed, Martha Demas, and Thomas Roby Editors: Lessons Learned: Reflection on the Theory and Practice of mosaic conservation. The Getty Conservation Institute, 2005.
- Katherine Backer, Preserving Archaeological mosaic pavements: A Discussion of Context, 2012, London.
- Nicholas S. P. editor: The Conservation of The ORPHEUS Mosaic at Paphos, Cyprus, The Getty Conservation Institute, 1991.
- Thomas Roby, Martha Demas. Editors: Mosaic IN-SITU. An Overview of Literature on Conservation of mosaics in situ, The Getty Conservation Institute, 2013

שילוט והמחשה באתרי מורשת

מאת: נועה מוטרן, מנהלת תחום שילוט והמחשה ברט"ג

נושא אתרי מורשת הוא רחב מאוד. מרכיב השילוט וההמחשה באתרי מורשת משמעותי להבנת השטח כמו החפירה הארכיאולוגית, השימור והפיתוח. הוא משלים את הידע והחוויה של המבקר.

מהו שילוט ומהי המחשה?

"שילוט והמחשה" הוא מונח המשמש לתאר את השימוש בעזרים פיזיים להעברת נרטיב למי שמגיע לאתר. השלטים הם בדרך כלל לוחות ועליהם כיתוב ואיורים או תמונות.

ההמחשות הם בדרך כלל דגמים ועזרים פיזיים מלאכותיים (סרט, פסל, מיצג, לוחות הפעלה וכיו"ב). ההמחשות אינן תלושות זו מזו – הסרט, הדפדפת, ההדרכות, ההמחזות והאיורעים השונים באתר מדברים באותו נרטיב כללי. כולם יחד תורמים להעברת המסר.

בתכנון שילוט והמחשה לאתרי מורשת עולות שאלות רבות סביב נושאים תוכניים ופיזיים:

בחירת הנרטיב או הנרטיבים (מה הסיפור?), אילו חלקים של האתר זוכים לשלט או המחשה ואילו לא, כמה מספרים ומאיזו נקודת מבט, קהלי היעד אליהם פונים, האיורים והממצאים שאפשר להציג, החומרים וה"ברזלים" שמתכתבים עם הסיפור, השפות שבהן בוחרים להשמיע את הסיפור של המקום, כמה תקציב יש לפרויקט, ומה היכולת לשמור על רמת תחזוקה וקריאות לאורך שנים... אם ניתן את אותו אתר מורשת בתקופות שונות, לצוותים שונים בתקציבים שונים – נקבל תוכניות שונות בתכלית.

סוסיא: לפני הפיתוח וההמחשה ואחרי... תכנון התוכן: אלי וייסברט; עיצוב השילוט: סטודיו Y; ייצור: אותות הסדנא

למי פונים – מי קהל היעד?

אחד הגורמים שמשפיעים על בחירת הנרטיבים הוא קהל היעד. קהל יעד נוכחי וקהל יעד מתוכנן לעתיד. לפי הסינון הזה מחליטים על רוחב היריעה (על כמה תחומים נפרשים), על עומק התכנים (מה אנחנו מניחים שהאנשים כבר יודעים), על אופי האזורים (שחזורים או אווירה), על המשלב הלשוני (מינוחים מקצועיים מפורשים או סתומים: למשל בתיאורי התקופות – תקופת הברזל או התקופה הישראלית? תקופת הברונזה או התקופה הכנענית? וכיו"ב)...

הביקור באתר המורשת הוא יציאה מאזור הנוחות של רוב המבקרים. כמעט כולם מגיעים לשטח אחרי נסיעה ממושכת, אינם מורגלים בתנאי מזג האוויר נטולי התיווך של מזגן, לא מכירים את השטח שבאו לבקר בו ומחפשים את דרכם, לא מורגלים בטוילים רגליים באתרי עתיקות, מגיעים עם אנשים נוספים שזו לעיתים חוויה בפני עצמה, מחפשים למענה לצרכים בסיסיים (שירותים, שתייה, אכילה) ומחפשים כיוון ליציאה לדרך ולהבנה מה נדרש מהם להכיל את האירוע...

הקהל של אתרי מורשת מגוון: משכילים והדיוטות, משפחות ובודדים, קבוצות מאורגנות וטיוילי בתי ספר, תיירות חוץ ותיירות פנים, צליינים, מאמינים וחילונים, אנשים הזקוקים לעזרי נגישות וכאלה שאינם, אנשים שפינו יום שלם לביקור וכאלה שבאו לשעה, דוברי שפות שונות ובעלי רקע תרבותי שונה, מבקרים קבועים ומבקרים מזדמנים...

ועם כל הנתונים האלה אנחנו מצפים מהמבקרים לתת בנו אמון ולצאת למסע לימוד ללא תיווך אנושי – רק עם מה שהותרנו בעבורם בשטח בתקווה שדייקנו ביעד שסימנו לנו.

כמה כותבים? באילו שפות נבחר?

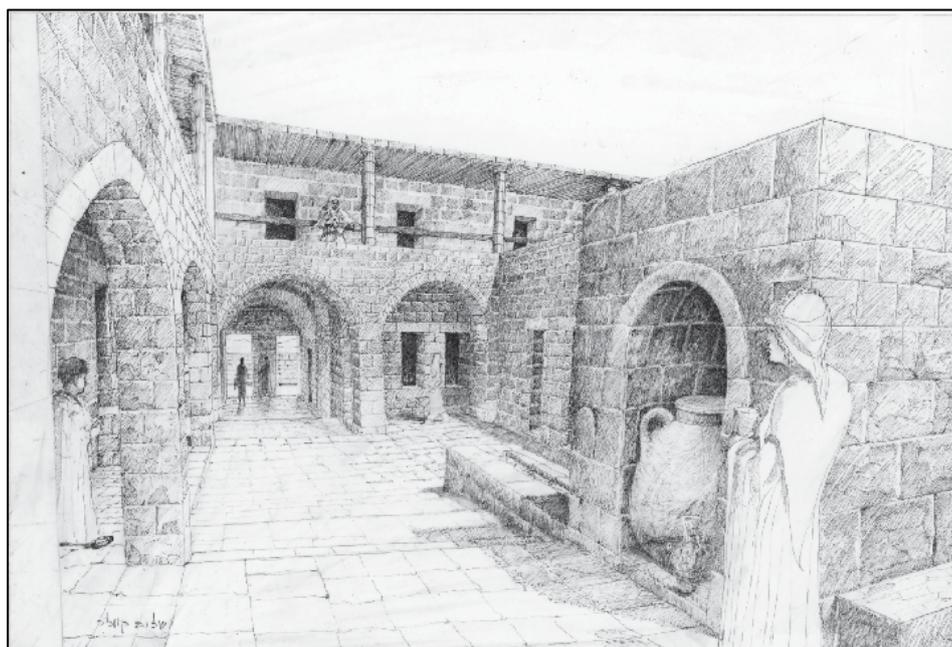
הקשב של אנשים לשלטים ירד מאוד עם השנים. בשנות ה-90 דובר על "כלל הזהב" של 70 מילים לשלט. כיום מדברים על 35 שניות קריאה ללוח. שזה הרבה פחות מילים... אך הקשב אינו רק ללוח הבודד – הוא כמות השלטים, לרוחב היריעה של הסיפור ולעומק שלו. מתוך ההנחה הזו שחלון הקשב מוגבל והעומס יוצר דחייה – בעבר נהגנו להשתמש בשפות הנפוצות ביותר מבין המבקרים: לעיתים עברית ואנגלית (מצדה), לעיתים עברית וערבית (עין אפק). עם שינוי אופי הטיול בארץ והתרחבות תרבות הטיול בכל המגזרים, הוחלט לפני כעשור ששילוט ההמחשה ברשות הטבע והגנים ייכתב ככלל ב-3 שפות: עברית, ערבית ואנגלית.

תמונה שווה אלף מילים

כאמור, ריבוי המלל מעיק על הקורא המודרני ומכביד על הגרפיקה. עדיף לזקק אותו ולהשאירו למידע חיוני בלבד. אולם הקהל רואה את השרידים ומתקשה לפעמים להבין "מה היה כאן בעבר". לכן ציור טוב בשלט המתאר איך נראו השרידים הללו בעבר ואיך חיו כאן, יכול לפרש המון. מה שניתן להעביר באיור, בתצלום, בשחזור, בהדמיה או בתצלום – עדיף. יש מקרים שבהם די בכך. איור שחזור עם אדם ברוח התקופה בתוכו כקנה-מידה מיתר פירוט של מידות, תיאור צורה ואף חומרי בנייה וכיו"ב. היכן שאפשר לשחזר באיור או להציג תצלום של מקום או ממצא לפני שחבר – עדיף. במגדל צדק למשל, שובצו תמונות של הכבשנים בעבודתם – עדות אותנטית ומרגשת ששווה אף יותר מאלף מילים. בחורבת רקית ובחורבת סעדים – איור של בית הבד עם מקום השריד שנתר – ממחישים לצופה את המכלול בלי צורך להכביד במלל לגבי השימוש באותו שריד.

מגדל צדק – פרויקט המחשה (מעצבים: סטודיו אבידני; כתיבה ואוצרות "פשוט"; ייצור: אותות הסדנא)

שחזור בית האימדים בממשית (שלום קולור) – פרויקט בהתווות באתר המורשת העולמית ממשית

מה מחליטים לספר?

שאיפתנו היא שאדם שנכנס לאתר מורשת ייצא עם הבנה טובה יותר על חשיבות האתר, תקופתו וסביבתו. יכולת ההכלה היא לא רק לשלט, היא לרוחב היריעה ולעומק המידע. מה שעומד בבסיס ההחלטה היא "תפסת מרובה – לא תפסת". תפקידנו אם כן לזקק את ה"נרטיב" - מה שבחרים לספר. מי קובע מה הכי חשוב? איך מסננים? כמה מידע ושלטים זה שטחי מדי וכמה זה מכביד מדי באתר נתון (כולל "זיהום שילוט")?

בכל שטח, בוודאי ובוודאי באתרי מורשת, יש רבדים רבים של סיפור ובתוכו תחומי עניין מגוונים. אם זה בתל למשל, יש תקופות רבות שאפשר לבחור לספר ויש ממצאים רבים שמספרים סיפור משלהם.

אילו שכבות אנחנו "מקריבים" על מנת לספר נרטיב של אתר? על אילו ממצאים אנחנו מוותרים? עד כמה הסיפור שנספר יהיה מוגבל לממצאים החשובים באתר המורשת המדובר (זה שער, זה מפעל מים עם 52 מדרגות חצובות, זה בית מרחבים, זה אגן טבילה), או גם בהקשר של האתרים בסביבתו (האדם הקדמון באזורנו, דרכי הבשמים בנגב, תילים מקראיים [תקופות ופיזור בארץ], ערים רומיות, בתי כנסת עתיקים בגליל, מצודות צלבניות בגליל המערבי, ראשית הציונות בעמקים, קרבות מלחמת השחרור)?

"נלבישך שלמת בטון ומלט" - איך מציגים את הנרטיב?

השילוט וההמחשה מלווים את השבילים שתכננו אדריכלי הנוף בשיתוף עם הארכיאולוגים ומי שמתכננים את אופן הביקור באתר. בעולם אידאי השילוט יותאם למקום גם בנראות: מעצבים יודעים לבחור אלמנטים, אווירה, סימבולים מהתקופה, ממצאים חשובים ולשלבם בעיצוב השלטים ואמצעי ההמחשה. באפולוניה עוצבו השלטים כחניתות ומגנים צלבניים ויוצרו דמויות צלבניות ממתכת; במגדל צדק נבחרו מסדי אבן לשילוט לאזכור המחצבות; במצדה נבחרו בסיסי אלומיניום ולוחות זכוכית המעניקות יוקרה רומית, אך מבלי להתחרות בממצא ומבלי להתחרות בו; בקיסריה נבחרו אריחים מודפסים ומסדים בגוון בורדו רומי המתאימים לרוח הורדוס; בהרודיון נבחרו צבעים ועיטורים הלקוחים גם הם מרוח התקופה; בארבל נבחרו לוחות בגוון הר ושמיים על מסדים מינימליסטיים לאזכור הצניעות של המורדים...

אך איננו חיים במציאות אידאית. לבסוף השאלה מה יולבש להשלמת התיווך החשוב בין המבקר לאתר – תלוי הרבה פעמים בתקציב ובתחזוקה. אתרים שבהם מגבלות התקציב גמישות יותר ויכולת התחזוקה גבוהה יותר (אתרים קולטי קהל בתשלום, עם שמירה וצוות תחזוקה קבוע), יכולים לעמוד בדרישות התחזוקה גם של פרויקטים מורכבים יותר וייחודים יותר, וגם לעמוד בעלויות התיקונים והביצוע החוזר ביום הדין. אתרים שבהם מגבלות תקציב קשות והם נמצאים בשטחים פתוחים ללא פיקוח הדוק – נבחר באופן טבעי להציב פרויקטים מודולריים יותר, קלים לתחזוקה ופחות ייחודיים מבחינה עיצובית.

ההתחשבות בתחזוקה קריטית להצלחת הפרויקט. שלטים דהויים או הפעלות שלא עובדות – מעיבות מאוד על חוויית הביקור ויוצא שמתרנו קרחים מכאן ומכאן.

טכנולוגיות מודרניות – "פשוט נשים QR"

מדובר בכך שהעולם המודרני צמוד למסך ועושה הכול דרכו: מתעד, רוכש, מנהל סדר יום, צופה בסרטים ובחדשות, מתקשר עם חבריו... האם נכון שגם בעת שהותו בטבע – ברגעי הניתוק מהקדמה ומהמרוץ אחר הזמן והכסף – יביט בטבע דרך המסך? יש גישה הטוענת שגם ככה רוב המבקרים אינם נושאים עמם "מצלמה", וגם ככה מביטים באתר לא פעם דרך הנייד לתעד את עצמם ומשפחתם ולהתרגש עם חברים מהחוויה. אנשים לא מתנתקים מהמסך בטבע – ולכן זה ערוץ לגיטימי להתחבר למודרניזציה ולשלב בין העבר להווה. מנגד יש גישה הטוענת שאנשים משקיעים מאמץ גדול לצאת לטבע – ואתרי מורשת הם גם אתרי טבע – כדי להתחבר לחוויה בראשיתית, "לנשום" ולעצור את מירוץ החיים. "להכריח" לחזור למסך זה לחבל בקשר הבלתי אמצעי בין האדם לארצו ולמורשתו. אלה שתי עמדות משמעותיות בתכנון ההמחשה לקהל. מעבר להיבט הערכי, ישנה שאלה של **ישימות**.

ישנם מקומות שבהם הטכנולוגיות המתקדמות, מבוססות מסך טלפון או חפץ כלשהו עובדות נהדר. בדרך כלל במקומות סגורים עם תאורה קבועה, נטולת סינוור של מסך, עם קהל שנושא עמו טלפונים חכמים, עם קליטה שוטפת לאינטרנט... בתנאי חוץ זה מעט אתגרי יותר. לא תמיד יש קליטה, לא תמיד מסך הטלפון קריא בשמש המסנוורת, לעיתים יורדים גשמים שגם הם אינם מאפשרים לפתוח טלפון, לא לכל התיירים יש חבילת גלישה ופריסת הווי-פיי היא לא תמיד מלאה, גם סוגיית הבטרייה המתכלה בימים ארוכים מחוץ לבית לא נעלמה מעינינו. כמו כן טכנולוגיות מתקדמות נוטות להתיישן מהר מאוד. באתרי המורשת ישנם שלטים בני שנים רבות, ישנם מקומות שאף עשרים שנה ויותר, שתמיד שם ונגישים לכולם. נושא רגיש נוסף הוא ההכלה של כל התרבויות. באתרי מורשת אנחנו מבקשים להכיל את כל הקהילות, ולכן הסינון של טלפון חכם לקבלת מידע הוא בעייתי מיסודו. מי שאינו נושא טלפון חכם (מפאת גילו, אמונתו, תרבותו, תקציבו...) זכאי לאותה מידע של טיפוח הידע והקשר לארץ ככל מטייל אחר.

בכל מקרה – אם מחליטים להשתמש בטכנולוגיות מודרניות - העבודה הנדרשת גם כאן כוללת את כל עבודת הסינון, יצירת המקורות, אנשי מקצוע מעולים בתחומם ותכנון ועיצוב ותקציב. זה לא פתרון פלא. זה שלא רואים אותו בעין בשטח לא אומר שאפשר להעמיס ו"לזרוק" לאתר הווירטואלי את כל המידע הקיים על האתר.

אז מה עושים?

בחרים צוות מגוון (אין כאן משמעות למגדר כמובן):

1. רכז פרויקט שיוזע מה מגבלות הפרויקט (גבולות תא השטח, אילוצי תקציב, תחזוקה, מגבלות בטיחות, ניהול מכרזים).
2. איש קהל-קהילה, שיוזע לסנן בשיתוף עם מנהל האתר את קהל היעד ואת הנרטיב המתאים ביותר – גם ביחס לאתר עצמו וגם ביחס לאתרים אחרים במרחב.
3. ארכיאולוג שבקיא במחקרי האתר ובמשמעות האזורית שלו.
4. איש תוכן שבקיא ביצירת סיפור נהיר מתוכן מורכב.
5. מעצב שקורא את הנוף והסיפור הארכיאולוגי ובקיא במגבלות הייצור לתנאי חוץ, כולל מאייר וגרפיקאי שיוזעים לאייר את המבוקש או לעצב אותו בהתאמה לרוח התקופה המתוארת והממצאים החשובים.
6. אוצר המתאם בין כל הדמויות ומאגד הכול למקשה אחת בשלה לייצור.
7. אנשי שטח להצבה, לתחזוקה, ולשימת לב לבלאי או לוונדליזם על מנת לשמור על הנראות של הפרויקט לאורך זמן.

כל אלה בעבודה מתוזמרת היטב מפיקים בסוף לבוש איכותי ומוקפד שמתווך בין המבקרים לבין הממצאים באתר, הנרטיב שנבחר והסיפור של האזור.

לסיכום, המחשת המורשת היא שאלה שמתפתחת כל העת והיא תולדה של זיקוק הרמוני של רעיון החוצה תחומי ידע רבים. אתר מורשת אינו יושב לבדו בנוף. הוא חלק מסיפור היסטורי רחב יותר, וככזה יש לו קשר גם לאתרים אחרים במרחב מבחינה גיאוגרפית, היסטורית ורעיונית. הבחירה בנרטיב, בעיצוב ובמימוש הטכני הוא כזה שיהיה רלוונטי לאורך שנים, שאינו מתחרה בנוף, באתר, בסיפור ובמצאים – אלא משלים אותם ומקים אותם לתחייה בעיני המתבונן. זה פרויקט שנגיש להדיוטות אך גם משלים את התמונה למשכילים. זה פרויקט מעשי ששזורים בו לכל אורכו – בנראות ובתוכן – הקשר לממצאים וגם למרחב בהתאם למגבלות התחזוקה והתקציב.

גן לאומי ארבל: שלט ציטוט היסטורי. בתצפית על ואדי חמאם

גן לאומי ארבל: שלט ארכיאולוגי. בתצפית על הר ניתאי.

תכנון וביצוע: תחום שילוט והמחשה רט"ג.

מורשת עולמית – מה זאת החיה הזאת? – רקע ומינוח מאת: אסתי בן חיים, ארכיאולוגית ויועצת לר"ג בתחומי ארכיאולוגיה ומורשת

ב – 25 השנים האחרונות אנחנו בישראל שומעים, יותר ויותר, את צמד המילים "מורשת עולמית", שמלוות לרוב עם המילה "אונסקו" וזאת, בהקשרים שונים ובעיקר בצמוד לשמות של אתרים. אם בשנת 2000 המושג הזה היה מוכר בעיקר למתי מעט יודעי ח"נ הרי מאז הוא חלחל לתודעה ואולי זה הזמן לרענן לכולנו במה מדובר.

אונסקו, ארגון התרבות המדע והחינוך של האו"ם, הוקם בפריס בשנת 1945 לאחר מלחמת העולם השנייה במטרה לתרום לשלום ולביטחון בעולם על ידי שיתוף פעולה בינלאומי בתחומי חינוך, מדע, תרבות ותקשורת. לנוכח ההרס והחורבן שהמלחמה גרמה והמודעות שיש בעולמנו נכסי תרבות וטבע בעלי חשיבות ומשמעות לכל המין האנושי, אימץ אונסקו בשנת 1972 את ה"אמנה בדבר ההגנה על המורשת הטבעית והתרבותית העולמית" (**The World Heritage Convention**), המתבססת על "אמנת ונציה" - האמנה הבינלאומית לשימור ושחזור מונומנטים ואתרים משנת 1964.

אמנת המורשת מאפשרת הכרזה על נכסי תרבות וטבע מתאימים כאתרי מורשת עולמית. המאפיין המשמעותי באמנה הוא, שהיא קושרת במסמך אחד את התפישה של שימור נכסי טבע ונכסי תרבות. האמנה מאפשרת זיהוי של המורשת הטבעית והתרבותית העולמית בעלת ערך אוניברסלי יוצא מן הכלל, הגנה עליה, הצגתה ושימורה לדורות הבאים והיא מהווה תרומה משמעותית לפיתוח בר-קיימא.

ממטות האמנה: להגדיר ולשמר אתרי טבע ותרבות בעלי ערך אוניברסלי ייחודי; לעודד מדינות לחתום על האמנה ולהבטיח בכך הגנה על מורשת התרבות והטבע שלהן; להציע אתרים להכללה ברשימת המורשת העולמית; לבסס תכניות ממשק ולהכין דוחות על מצב השימור של האתרים. האמנה קוראת לסייע למדינות החברות לשמור על נכסי המורשת העולמית על ידי סיוע טכני ומקצועי; לספק תמיכה לאתרי מורשת עולמית שנמצאים בסכנת הרס מיידי; לתמוך בפרסום ומודעות של פעולות בשימור המורשת העולמית; לעודד השתתפות של אוכלוסייה מקומית בשימור מורשתה התרבותית והטבעית; לעודד שיתוף פעולה בינלאומי בשימור מורשת התרבות והטבע של עולמנו.

הרשימה הטנטטיבית (The Tentative List) היא מצאי של אתרים שהמדינה סבורה שהם בעלי ערך אוניברסלי יוצא מן הכלל וראויים להיות כלולים ברשימת המורשת העולמית. כל אתר מוצע לאחר ביצוע בדיקת היתכנות המזהה את הפוטנציאל שלו לעמוד בקריטריונים של אונסקו. על הרשימה להיות מאושרת על ידי "מרכז מורשת עולמית" ורק מתוכה ניתן להגיש מועמדות של אתרים לרישום ב"רשימת המורשת העולמית".

מדינת ישראל הצטרפה כחברה באונסקו בשנת 1949, חתמה על האמנה בשנת 1999 ואשררה את חתימתה בשנת 2000 ומאותה שנה הייתה רשאית להגיש מועמדות של אתרים להכרתם כאתרי מורשת עולמית. בחלוקה הגיאוגרפית של אונסקו ישראל משתייכת לאזור אירופה וצפון אמריקה. בכל מדינה החתומה על אמנת המורשת העולמית יש גופים מקבילים ברמה הלאומית. במדינת ישראל מדובר בוועד הישראלי לאונסקו ובוועדה הישראלית למורשת עולמית. נשיא הוועד הישראלי לאונסקו הוא שר החינוך. בעקבות החתימה על האמנה הוקמה בתוך הוועד הישראלי לאונסקו, שבראשו עמד דני בראלי וכיום עומדת בו ד"ר דלית אטרקצ'י, ועדת מורשת עולמית של ישראל בראשות אדריכל מייק טרנר. הוועדה, בהשתתפות מייק טרנר, ד"ר אליעזר פרנקנברג מרט"ג ומהנדס יעקב שפר מרע"ת, הרכיבה בתוך 3 חודשים את הרשימה הטנטטיבית הישראלית וכבר באותה שנה (2000) הוגשו שתי מועמדות ראשונות מטעם מדינת ישראל – מצדה בהכנה של רט"ג ועכו העתיקה בהכנה של רע"ת. לימים הוקם צוות הערכה בין-משרדי בראשות ד"ר צביקה צוק, שהיה מרכז נושא אונסקו ברט"ג, לבחינת הרשימה הטנטטיבית של ישראל והרחבתה.

ארגונים מייעצים לאונסקו בתחום שימור המורשת הטבעית והתרבותית של העולם:

איקומוס – **ICOMOS-International Council on Monuments and Sites** - המועצה הבינלאומית לשימור אתרים. איקומוס הוא ארגון בינלאומי שנוסד בשנת 1965 כתוצאה מאמנת ונציה והוא פועל על פי עקרונותיה לשימור והגנה של אתרים ובפרט אתרי מורשת עולמית. מקום מושבו בפרבר של פריס. עמותת איקומוס ישראל היא שלוחה של הארגון הבינלאומי אשר הוקמה בשנת 1989 והיא הגוף הרשמי אשר נבחר על ידי הוועד הישראלי לאונסקו לבחינת אתרים מועמדים להכרזה ולניטור אתרים בישראל שהוכרו כמורשת עולמית. בראש איקומוס ישראל עומד היום אדריכל ערן מורדכוביץ' מרשות העתיקות.

IUCN – International Union for Conservation Nature – הארגון הבינלאומי לשימור טבע; הארגון נוסד בשנת 1948 ומרכזו ב – Gland, שווייץ וחברים בו ממשלות, ארגונים לא ממשלתיים ומדענים. מטרתו להשפיע, לעודד ולסייע לחברות ברחבי העולם לשמר את היושרה והמגוון הטבעי ולהבטיח שכל שימוש במשאבי טבע יהיה הולם ובר קיימא מבחינה אקולוגית. בין שאר תפקידיו – להעריך אתרי טבע המועמדים להירשם ברשימת המורשת העולמית ולנטר את מצב השימור שלהם.

הרשות הפלסטינית - אונסקו צרף את הרשות הפלסטינית כמדינה חברה בארגון בשנת 2011 אף שהרש"פ אינה מדינה ושייך אותה לאזור הגיאוגרפי של מדינות ערב. בימים אלה הגישה הרש"פ בקשה למועצת הבטחון של האו"ם להתקבל כחברה רשמית בארגון.

הגדרות מורשת עולמית – אמנת המורשת הגדירה מספר קטגוריות למורשת עולמית:

מורשת תרבות – **מונומנטים**: עבודות ארכיטקטוניות, עבודות מונומנטליות של ציור ופיסול, רכיבים או מבנים בעלי אופי ארכיאולוגי, כתובות, מגורי מערות, וצירופים של מאפיינים שהם בעלי איכות אוניברסלית יוצאת מן הכלל מבחינה היסטורית, אמנותית או מדעית; **קבוצות מבנים**: קבוצות מבנים נפרדים או מחוברים אשר בזכות הארכיטקטורה וההומוגניות שלהם או מקומם בנוף נודעת להם איכות אוניברסלית יוצאת מן הכלל מבחינה היסטורית, אמנותית או מדעית; **אתרים**: עבודות אדם או שילוב עבודות טבע ואזורים שבהם אתרים ארכיאולוגיים שהם בעלי ערך אוניברסלי ניכר מבחינה היסטורית, אתנולוגית או אנתרופולוגית.

מורשת טבע – **מאפיינים טבעיים** הכוללת תצורות פיזיקליות או ביולוגיות או תצורות של קבוצות אלו, שהם בעלי איכות אוניברסלית יוצאת מן הכלל מבחינה אסתטית ומדעית; תצורות גיאולוגיות או פיזיוגרפיות ואזורים מוגדרים היטב שהם **בתי גידול** לבעלי חיים או לצמחים הנתונים בסכנת הכחדה ושהם בעלי איכות אוניברסלית יוצאת מן הכלל מבחינה מדעית והצורך בשימור; **אתרים או אזורים טבעיים** בעלי גבולות מוגדרים היטב שהם בעלי איכות אוניברסלית יוצאת מן הכלל מבחינה מדעית או היופי הטבעי והצורך בשימור.

מורשת מעורבת - אתרי מורשת מעורבים שהם בעלי מאפיינים תרבותיים וטבעיים העונים על ההגדרות הן של מורשת תרבות, הן של מורשת טבע.

נופי תרבות – אלה הם אתרי תרבות המייצגים שילוב של נוף טבעי עם אתרים מעשה ידי אדם. נופי תרבות מאפיינים את ההתפתחות של התיישבות אנושית על פני זמן תחת השפעה או אילוצים פסיים ו/או הזדמנויות המייצגות את הכוחות החברתיים, הכלכליים והתרבותיים, הפנימיים והחיצוניים, של הסביבה הטבעית שלהם.

מורשת עולמית בסיכון - קטגוריה הנקבעת לאתר מורשת עולמית הנתון בסכנה חמורה וספציפית.

במשך השנים נוספו הנחיות לרישום סוגים שונים של אתרים ברשימת המורשת העולמית, מעין קטגוריות משנה, כמו: ערים היסטוריות ומרכזי ערים, ערים חדשות של המאה העשרים, תעלות מורשת, דרכי מורשת, מורשת לא מוחשית.

רשימת מורשת עולמית (The World Heritage List) - בשנת 1978 הוחל בהכרזת אתרי מורשת עולמית, אותם ניתן לראות ברשימה מסודרת באתר של אונסקו. עד כה (2024) הוכרזו 1199 אתרים, מתוכם 933 אתרי תרבות, 227 אתרי טבע ו-39 אתרים מעורבים של תרבות וטבע, שעליהם לעמוד בנפרד הן בקריטריונים של תרבות, הן בקריטריונים של טבע; בנוסף, 56 אתרי מורשת עולמית הוכרזו כנתונים בסיכון. האתרים מצויים ב-168 מדינות מתוך 195 המדינות החתומות על אמנת המורשת, כלומר, ב-27 מהמדינות החתומות על האמנה לא הוכרזו עדין אתרי מורשת עולמית, מן הסתם, לא משום שלא קיימים בתחומיהן נכסי טבע ותרבות. ברשימת המורשת כלולות גם הכרזות סדרתיות (Serial) והכרזות של אתרים חוצי גבולות (Trans-Boundary). המדינה המובילה במספר אתרי המורשת העולמית היא איטליה (59 אתרים) ואחריה סין (57 אתרים), צרפת וגרמניה (52 אתרים בכל אחת) וספרד (50 אתרים). לישראל יש 9 הכרזות המכסות 16 אתרים, שכן חלק מהן הן הכרזות סדרתיות (אתרי המורשת העולמית בישראל יכוסו במאמר נפרד).

מרכז מורשת עולמית / ועדת מורשת עולמית (World Heritage Centre/Committee) - המרכז הוקם בשנת 1992 כמוקד (מזכירות) בתוך אונסקו במיוחד למטרת מתן סיוע לוועדת מורשת עולמית ולתיאום כל העניינים הנוגעים למורשת עולמית. "ועדת מורשת עולמית" אחראית על רישום האתרים ומגדירה את הקריטריונים והתנאים להכללת אתר ברשימת המורשת העולמית. האתרים מוכרזים לאחר בדיקה קפדנית על פי אמות מידה שגובשו באשר למשמעותם האוניברסלית לאנושות כולה, ובאשר לאופן אחזקתם וניהולם. הוועדה הכינה מדריך להגשת מועמדות של אתר לרשימת המורשת העולמית על פי אמנת המורשת, ויש בו הפנייה ל"קווים מנחים" (Operational Guidelines) מפורטים המסבירים כיצד יש להגיש מועמדות של אתר לרישום ברשימת המורשת העולמית. רק מדינות רשאיות להגיש מועמדות של אתרים ולשם כך על המדינה: לחתום על אמנת המורשת ולהכין את ה"רשימה הטנטטיבית"; להחליט על אתר מועמד ולהקצות את המשאבים הנדרשים (כוח אדם ותקציב) להכנת תיק המועמדות. הגשת התיק נעשית רק בתיאום ובהסכמה של הרשויות האחראיות על האתר, כאשר המימון הוא באחריות היוזם.

תיק המועמדות: הצעת המועמדות של אתר חייבת להיות מוגשת על פי תבנית שמוכתבת על ידי אונסקו ובלוח זמנים קשוח ומחייב של תאריכי יעד. התיק נבדק תחילה במרכז מורשת עולמית של אונסקו, הנעזר בעיקר בשני ארגונים מייצגים:

איקומוס (ICOMOS) – המועצה הבינלאומית לשימור אתרים, המייעץ בנושאי תרבות, ו-IUCN – האיגוד הבינלאומי לשימור הטבע ומשאבי הטבע, המייעץ בנוגע למועמדות של אתרי טבע. גוף מייצג נוסף הוא איקרום (ICCROM), המרכז הבינלאומי להכשרה ללימודי שימור ושחזור של אתרי תרבות.

כאשר התיק ממלא נכון על פי כל הסעיפים נשלח מעריך לשטח, לרוב מומחה מאיקומוס או מ-IUCN, לבדוק את האתר, ובעיקר את ניהולו, על מנת לוודא שהדברים המוצגים בתיק אכן מיושמים בשטח. בדרך כלל (ובעצם, תמיד) אחרי ביקור המעריך מרכז מורשת עולמית שולח שורה של שאלות, בקשות להבהרות או לתוספות ואי אז מתחיל להתנהל עמו דיאלוג על הסוגיות השונות, שמחייבות בדיקות נוספות, שכן המענה הנדרש לא תמיד מצוי בחתכים שאונסקו מעוניין בהם. לאחר סבב של דיאלוגים הגוף המייעץ המקצועי (איקומוס או IUCN) ממליץ (או לא ממליץ או דוחה לביורר נוסף) על רישום האתר ברשימת המורשת העולמית.

הדרך להכרזה ארוכה וגם בסבב המהיר ביותר היא אורכת כמה שנים (כל מקרה לגופו); לאחר שהתיק הושלם והאתר הומלץ על ידי הגוף המייעץ הוא מוגש להצבעה בוועידה השנתית של ועדת מורשת עולמית, שנערכת כל שנה במדינה אחרת, מאלו החתומות על האמנה. ההצבעה נעשית במועצת הוועדה המורכבת מ-21 חברים וצריך שלפחות 2/3 (14 חברים) יצביעו על מנת שהאתר יירשם ברשימת המורשת העולמית.

הכרזה על אתר כאתר מורשת עולמית היא רק תחילתו של תהליך שנועד להגן על האתר. המחויבות לאתר נמשכת גם אחרי ההכרזה והיא כוללת את כל בעלי העניין, ובראשם המדינה, לשמור על האתר; על המדינה להגיש דו"ח ניטור תקופתי על יישום האמנה על פי תוכנית ולוח זמנים מוכתבים.

מבנה תיק המועמדות משקף את החזון של אונסקו ואת המסרים החשובים בתפישת הארגון בנושא המורשת העולמית. בין התנאים להגשה, על האתר המועמד (The nominated property) להופיע ברשימה הטנטטיבית ועליו להיות מוצע על פי הקריטריונים של אמנת המורשת ועל פי תבנית הגשה המוכתבת על ידי אונסקו. תבנית ההגשה כוללת 9 פרקים, כמפורט:

1. **זיהוי האתר** – הכולל, בין היתר, מפות/תוכניות, מיקום מדויק של שטח ההכרזה – אזור הליבה (Core Zone) ואזור החיץ (Buffer Zone), שטח בהקטורים; על כל החומר הגיאוגרפי להיות מוגש על בסיס מפות GIS.
2. **ההצדקה לרישום** – פרק חשוב במיוחד (הסבר מפורט להלן). הפרק כולל את ההצהרה בדבר הערך האוניברסלי היוצא מן הכלל של האתר; ניתוח השוואתי; הצהרת על אותנטיות ועל שלמות/יושרה (אינטגרטי); הקריטריונים שלפיהם מוצע ומוצדק הרישום.
3. **תיאור** – תיאור האתר ותהליך התפתחותו עד הגיעו למצבו הנוכחי; התייעוד העדכני ביותר של האתר; מצב השימור הנוכחי; מדיניות ותוכניות להצגת האתר.
4. **תכנית ממשק/ניהול** – גם לפרק זה חשיבות גדולה מאד בעיני אונסקו, שכן לאחר שאתר נרשם ברשימת המורשת העולמית חשוב מאד בעיני אונסקו שהאתר יישמר ככזה ולא ייפגע. פרק זה עוסק באמצעי הטיפול באתר שיכולים להבטיח את שימורו ואת ההגנה עליו. הפרק כולל, בין היתר, ציון בעלות ומצב חוקי; אמצעי הגנה; הארגון בעל הסמכות והאחריות הניהולית; תכניות סטטוטוריות; מקורות מימון והיקפם; משאבי כוח אדם ומקצועיותם בתחום השימור ופילוח כוח אדם הכללי באתר; טכניקות ממשק; שירותים למבקרים; תכניות ממשק ויעדים; פרטי קשר של האחראי.
5. **גורמים המשפיעים על האתר** – לחצי פיתוח; לחצים סביבתיים; אסונות טבע והמוכנות לקראתם; לחצי מבקרים והשפעת תושבים באתר ובסביבתו.
6. **ניטור** – אינדיקטורים והסדרים מנהליים לניטור הנכס והשוואה לממצאים קודמים.
7. **תיעוד** – תצלומים וסרטונים מכל הסוגים; העתקי תוכניות ממשק ותוכניות אחרות; ביבליוגרפיה והכתובת בה מוזכרים רשימות המצאי והארכיון.
8. **מידע ליצירת קשר**.
9. **חתימה בשם המדינה**.

בפרק 2, "ההצדקה לרישום" – הפרק מכיל בחובו את כל המדדים הערכיים הקובעים מדוע אתר ראוי להיות רשום ברשימת המורשת העולמית. המדדים האלה, המפורטים מטה, הם בעלי חשיבות מהותית להבנת המושג של מורשת עולמית.

"ערך אוניברסלי יוצא מהכלל" (OUV – Outstanding Universal Value) פירושו שהחשיבות התרבותית ו/או הטבעית מיוחדת כל כך עד שהיא יוצאת וחורגת מהגבולות הלאומיים ושיש לה חשיבות הן לדור הזה והן לדורות הבאים של האנושות כולה. לפיכך, יש בהגנה קבועה על מורשת זו חשיבות עליונה לקהילה הבין-לאומית כולה ("ההנחיות האופרטיביות", סעיף 49). ועדת מורשת עולמית הגדירה את הקריטריונים המהווים את הערך האוניברסלי היוצא מן הכלל המצדיקים את הכללת האתר ברשימת המורשת העולמית, ולפיהם ייבחן האתר. **הועדה קבעה 10 קריטריונים**, ששת הראשונים הם עבור אתרי תרבות וארבעת האחרונים הם עבור אתרי טבע. כל אתר מוצע חייב לעמוד לפחות באחד מהקריטריונים שנקבעו באמנה.

6 הקריטריונים למועמדות של אתרי תרבות:

להכרזה מספיק קריטריון אחד מכל חמשת הראשונים; קריטריון vi אינו עומד בפני עצמו וחייב להיות מצורף לאחד מהקריטריונים האחרים. על פי הקריטריונים כל נכס מורשת תרבות אמור:

- i לייצג יצירת מופת של הגאונות היצירתית האנושית
- ii לבטא מפגש חשוב של ערכים אנושיים על פני טווח זמן או בתוך אזור תרבותי של העולם הקשור בהתפתחויות בארכיטקטורה או בטכנולוגיה, אמנות מונומנטליות, תכנון ערים או עיצוב נוף
- iii לשמש עדות ייחודית למסורת תרבותית או לתרבות חיה או נכחדת
- iv לשמש דוגמה יוצאת דופן של סוג בנין או מכלול אדריכלי או טכנולוגי או נוף המייצג שלבים משמעותיים בהיסטוריה האנושית
- v להוות דוגמה יוצאת דופן של יישוב אנושי או שימוש מסורתי בקרקע המייצגים תרבות
- vi להיות קשור בצורה ישירה או מוחשית לאירועים או למסורות חיים, לרעיונות או לאמונות, ליצירות אמנותיות וספרותיות בעלות איכות אוניברסלית יוצאת מן הכלל

4 הקריטריונים למועמדות של אתרי טבע:

על פי הקריטריונים כל נכס מורשת טבע אמור:

- vii לשמש דוגמה יוצאת דופן המייצגת שלב מרכזי בהיסטוריה של כדור הארץ ובו תיעוד תולדות חיים על פני כדור הארץ, תהליכים גיאולוגיים משמעותיים, תצורות קרקע או מאפיינים גיאומורפיים או פיזיוגרפיים משמעותיים.
- viii לשמש דוגמה המייצגת תהליכים אקולוגיים וביולוגיים מתמשכים באבולוציה ובהתפתחות של מערכות אקולוגיות של היבשה, של מים מתוקים, של חופים ושל קהילות צמחים או בעלי חיים.
- ix להכיל תופעה טבעית מיוחדת או אזור בעל יופי טבעי יוצא דופן או איכות אסתטית
- x להכיל את בתי הגידול הטבעיים החשובים והמשמעותיים ביותר לשימור המגוון הביולוגי באתר, כולל בתי גידול המכילים זנים בסכנת הכחדה בעלי איכות אוניברסלית יוצאת מן הכלל מנקודת המבט של המדע והשימור

אותנטיות ושלמות/יושרה (אינטגרטיב) - כדי להיות מוגדר כאתר בעל ערך אוניברסלי יוצא מן הכלל על האתר לעמוד גם בתנאים של אותנטיות ויושרה/שלמות (אינטגרטיב) שיבטיחו מערכות הגנה, ממשק וניהול לאתר. אותנטיות ושלמות הם מושגי מפתח – תנאים מחייבים להכרזה על אתר מורשת עולמית. והם נועדו לשימור הערכים שבזכותם נרשם האתר. מבחן האותנטיות חל רק על מועמדות של אתרי תרבות והוא מתבסס במידה רבה על "מסמך נארה בדבר האותנטיות" משנת 1994 הגורס, בין היתר, כי על המדינה לזהות את כל המאפיינים המקוריים והייחודיים של האותנטיות של האתר הניתנים להצגה. הצהרת האותנטיות צריכה להעריך את המידה שבה קיימת אותנטיות – מקוריות ונאמנות למקור ללא בניה חדשה, או את המידה שהאותנטיות באה לביטוי בכל אחד מהמאפיינים הייחודיים האלה. לכן שחזורים – של שרידים ארכיאולוגיים או מבנים היסטוריים, או רבעים ביישובים – יהיו מוצדקים רק בנסיבות חריגות ויהיו קבילים רק על בסיס תיעוד שלם ומפורט. כל האתרים המועמדים להכרזה חייבים לענות על תנאי האינטגרטיב, כאשר השלמות היא מדד המצביע על כך שהמורשת תהיה בעלת מאפיינים שלמים וללא דופי, ולכן על האתר: לכלול את כל האלמנטים הנחוצים לבטא את הערך האוניברסלי היוצא מן הכלל שלו; להיות בעל גודל מתאים כדי להבטיח ייצוג שלם של המאפיינים והתהליכים המבטאים את חשיבות האתר ולהיות ללא השפעות מזיקות של פיתוח ו/או הזנחה. כל אלה צריכים להיות מוצגים בהצהרת היושרה.

תוכנית ממשק – תוכנית ההגנה והניהול של אתרי מורשת עולמית מטרתה לשמר את הערך האוניברסלי היוצא מן הכלל, את האותנטיות ואת האינטגרטיב של האתר כפי שנקבעו בהגשת המועמדות. לכל אתר מוגדר אזור חיץ הסובב אותו לצורך שמירה על שימור האתר וכדי לספק שכבת הגנה נוספת באופי האתר.

לוגו אונסקו וסמל מורשת עולמית

באתרי מורשת עולמית יש להציג את סמל המורשת העולמית בצירוף הלוגו של אונסקו. **הלוגו של אונסקו** – הלוגו, בכחול ולבן - הצבעים הרשמיים של האו"ם, כולל את הטקסט UNESCO כאשר כל אחת מהאותיות יוצרת עמוד של פורטיקו של מבנה ארכיטקטוני עתיק (מקדש יווני) בעיצוב מסוגן, המדמה את חזית מבנה הפרתנון באתונה, שהוא בעצמו אתר מורשת עולמית.

מבנה הפרתנון באקרופוליס, אתונה, יוון. מתוך: <https://whc.unesco.org/en/list/404/gallery/>

מבנה הפרתנון באקרופוליס, אתונה, יוון. מתוך: <https://whc.unesco.org/en/list/404/gallery/&maxrows=4>

סמל המורשת העולמית - מסמל את הקשר ואת התלות ההדדית בין האדם לטבע. העיגול מסמל את העולם ואת משאבי הטבע והריבוע מסמל את העשייה האנושית - אתרי התרבות. הסמל משמש לזיהוי נכסים שרשומים ברשימת המורשת העולמית ומוגנים באמצעות אמנת המורשת. בסמל תופיע הכותרת "מורשת עולמית" באנגלית ובשפות הלאומיות הרשמיות. כדי להבטיח את יתרונות הסמל ולהימנע משימוש לרעה קבעה ועדת מורשת עולמית קווים מנחים נוקשים לשימוש בו, ביניהם, כי אין להשתמש בסמל למטרות מסחריות.

מקורות לכתיבה:

- ההאמנה למורשת עולמית והנחיותיה, הוועד הישראלי לאונסקו / הוועדה למורשת עולמית, תורגם ע"י הוועד הישראלי לאונסקו, 7/2005
- הוועדה הישראלית למורשת עולמית: מדריך להגשת מועמדות אתר לרשימת המורשת העולמית (3), דני בר-אלי, מזכ"ל הוועד הישראלי לאונסקו, ביוזמת הוועדה למורשת עולמית, ללא תאריך
- הוועד הישראלי לאונסקו / הוועדה הישראלית למורשת עולמית/ מדריך להכנת תיק היתכנות לאתר הנמצא ברשימה הטנטטיבית הישראלית למורשת עולמית (2); מדריך מבוסס על האמנה (1972) והנחיותיה (2005), ללא תאריך.
- ההנחיות האופרטיביות ליישום האמנה למורשת עולמית (1972), מהדורת 2/2005, הועדה הבין-ממשלתית להגנה על המורשת התרבותית והטבעית העולמית בעריכת דני בר-אלי; תורגם על ידי הוועד הישראלי לאונסקו 7/2006
- אותנטיות ושלמות במרכזי במסמכי ההכרזה על אתר מורשת עולמית 'דרך הבשמים – ערי המדבר בנגב: עבדת, ממשית, חלוצה, שבטה', עדי סלע-וינר, בתוך: הכינוס הארצי ה-1 לשימור מורשת התרבות, עמ' 21-31, 2012
- UNESCO/World Heritage Centre